

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΓΙΑ ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ στην ιστορία του κόσμου κλονίζεται ο άνθρωπος μέσ' στον ίδιο τον έαυτό του. Για πρώτη φορά εξαπολύθηκαν δυνάμεις ανατρεπτικές που χωρίς ν'αρχονται από χώρες άγνωστες (τέτοιες χώρες δεν υπάρχουν πιά στον κόσμο), χωρίς να ένσαρκώνονται ύλικά σε όρδες βαρβάρων, πάνε ν' ανατρέψουν ριζικά την ήθικη ζωή του ανθρώπου. Για πρώτη φορά γίνεται ο άνθρωπος απόλυτος έχθρος και άρνητης του έαυτού του. Κι' αυτό γίνεται στον αιώνα μας. Στον αιώνα που είδαμε σε γενικές γραμμές πώς μπήκε στον ιστορικό του δρόμο.

Πρὶν παρακολουθήσουμε τις ανατρεπτικές δυνάμεις στη δράση τους, πρέπει να ιδούμε ποιός είναι ο άνθρωπος και ποιά είναι η ήθικη του υπόσταση που πάνε ν' ανατρέψουν. Μήπως τάχα δεν υπάρχει καν ο «άνθρωπος»; Μήπως δεν υπάρχει η ήθικη του υπόσταση ως αγαθό που κινδυνεύει; Μήπως τὸ αγαθὸ αὐτὸ εἶναι μονάχα μιὰ πρόληψη, και μήπως ὁ κίνδυνος εἶναι, αντίθετα, ἡ σωτηρία;

2.— Ὁ Ἰησοῦς μᾶς λέει, ἐξηγώντας τὴν παραβολή Του, ὅτι « πρόσκαιροι εἰσὶν » ὅσοι « οὐκ ἔχουσιν ρίζαν ἐν ἑαυτοῖς ». Ἡ ρήση αὐτὴ που τὴν εἶπε ὅταν « καὶ πάλιν ἤρξατο διδάσκειν παρὰ τὴν θάλασσαν », περιέχει σὲ ἀρνητικὴ διατύπωση τὴν πιὸ μεγάλη Του ἐντολή.

Ἡ ἐντολή τοῦ Ἰησοῦ εἶναι νὰ ἔχουμε « ρίζαν » μέσα μας. Ὅσοι ἔχουν « ρίζαν ἐν ἑαυτοῖς » δὲν εἶναι πρόσκαιροι. Τί, ὅμως, εἶναι ὅσοι δὲν εἶναι πρόσκαιροι; Ἡ ρίζα μέσα μας, γιὰ νᾶναι μέσα μας, σὲ ποιά γῆ πρέπει νᾶχει βυθισθεῖ; Τί,

τάχα, εἶν' ἔξω ἀπὸ μᾶς, καὶ τί εἶναι μέσα μας; Ποιὰ εἶναι τὰ σύνορα ποὺ χωρίζουν τὸν ἑαυτὸ μας ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον;

Τὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι καὶ τόσο ἀπλὸ ὅσο φαίνεται ἢ ὅσο νομίζουμε πὼς φαίνεται. Τὸ ἐρώτημα ποὺ θέσαμε δίνει — καὶ μόνο ποὺ τὸ θέτουμε — τὸ δικαίωμα στὸν ἄνθρωπον νὰ ὑπάρχει ὡς ἄνθρωπος.

Ἄς ὀδηγηθοῦμε πάλι ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ. Δὲν ὑπάρχει ὀδηγὸς πρὸ φιλικῶς διατεθειμένος ἀπέναντί μας. Κι' ὁ ὀδηγὸς πρέπει νὰ εἶναι πάντα φίλος. Ὁ Ἰησοῦς μᾶς λέει ν' ἀγαπᾶμε τὸν « πλησίον » μας σὰν τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ μας. Τὸ σύνορον, λοιπόν, δὲν εἶναι τόσο εὐκόλον νὰ βρεθεῖ. Σύνορον, πάντως, δὲν εἶναι ἡ φυσιολογικὴ μας ἐπιφάνεια. Οὔτε καὶ ἡ ψυχολογικὴ. Τῆς πρώτης ἐνδοχώρα εἶναι τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, τῆς δευτέρας τὸ ἔγῳ. Μέσα μας δὲν εἶναι μόνο τὸ ἔγῳ. Τὸ « ἔγῳ » εἶναι μάλιστα πολὺ περισσότερο ἔξω ἀπὸ μᾶς παρὰ μέσα μας.

« Ἐγῳ » καὶ ἡ οὐσία τοῦ ἑαυτοῦ μου, τὸ ἀληθινὸ μου « εἶναι », εἶναι δυὸ πράγματα ποὺ δὲ σημαίνουν διόλου τὸ ἴδιον. Τὸ « ἔγῳ » ριζώνει ἔξω ἀπὸ μένα: στὸν καθρέφτη ποὺ μέσα του κοιτάζομαι, στὸ χρῆμα, στὸ στόχο τῆς φιλοδοξίας μου, στὴν κοινωνικὴ μου τάξη καὶ καταγωγὴ, στὸ κόμμα, σὲ καθετὶ ποὺ μὲ κάνει νὰ διακρίνω τοὺς ἄλλους ἀπὸ μένα ἢ καὶ τοὺς ἄλλους μεταξύ τους. Τὸ ἀληθινὸ μου « εἶναι » ριζώνει, ἀντίθετα, σ' ὅ,τι ἀκριδῶς μ' ἐνώνει μὲ τοὺς ἄλλους. Τί εἶναι τάχα ἐκεῖνο ποὺ μ' ἐνώνει μὲ τοὺς ἄλλους;

Ἡ λέξη ποὺ θὰ μεταχειριστοῦμε εἶναι πολὺ μεταχειρισμένη. Μὲ τοὺς ἄλλους — γιὰ νὰ γίνονται ἀκριδῶς οἱ ἄλλοι ὁ ἑαυτὸς μου καὶ γιὰ νὰ ἴδω « ρίζα » μέσα μου — μ' ἐνώνει ἢ « εὐθύνη », ἢ προσωπικὴ μου εὐθύνη σὰν ἓνα ἀπόλυτον γεγονός, μ' ἄλλα λόγια ἢ εὐθύνη ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ. Ἡ γῆ ποὺ μέσα της πρέπει νὰ βυθισθεῖ ἢ ρίζα τοῦ ἑαυτοῦ μου εἶναι τὸ ἄπειρον. Ὅσοι δὲν εἶναι « πρόσκαιροι », ἀλλὰ « ἔχουσιν ρίζαν ἐν ἑαυτοῖς », εἶναι ἀκατάβλητοι καὶ αἰώνιοι ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Καὶ « γενομένης θλίψεως ἢ διωγμοῦ διὰ τὸν λόγον » δὲν « σκανδαλίζονται ».

3.— Ἡ εὐθύνη σὰν ἀπόλυτον γεγονός ἢ ἡ εὐθύνη ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ εἶναι ἢ εὐθύνη στὴν ὑπέρτατη λειτουργία της μέσ' στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι δηλαδὴ ἐκεῖνη ποὺ δὲν τὴν προσδιορίζει οὔτε ὁ φόβος, οὔτε ἡ βία ἢ ἡ ἀνάγκη, οὔτε ἡ σκο-

πιμότητα, ούτε τὸ συμφέρον. Ἀπὸ τὴν εὐθύνη πού ἔχω ἐκτελών-
τας τὴ διαταγὴ πού ὡς δούλος ἔλαβα ἀπὸ τὸν ἀφέντη μου, ὡς
τὴν εὐθύνη πού ἔχω ὑπακούοντας στὸ Θεὸ καὶ στὴ συνείδησή
μου, πάει ἓνας δρόμος πού περνάει ἀπὸ τὰ πιὸ ἀντιφατικὰ το-
πία, ἀπὸ τὶς πιὸ μεγάλες ἀδυναμίες κι' ἀπὸ τὶς πιὸ ὠραίες ἀρε-
τὲς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἴδιος ὁ δούλος πού ἐκτελεῖ τὴ διαταγὴ
τοῦ ἀφέντη του, μπορεῖ νὰ τὴν ἐκτελεῖ ἀπὸ φόβο, μπορεῖ ὅμως
καὶ τὴν εὐθύνη του στὴν ἐκτέλεση τῆς διαταγῆς νὰ τὴν ἔχει
ἐμπνευσθεὶ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἀγάπη καὶ ἀφοσίωση πρὸς τὸν
ἀφέντη του. Στὴ δεύτερη περίπτωση ὁ δούλος εἶναι ἠθικὰ ἐλευ-
θερος. Ἡ ἀγάπη ἐλευθερώνει. Ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἄν-
θρωπος — ἓνας παντοδύναμος αὐτοκράτορας ἢ ἑλάθηςτος Πάπας
— πού αἰσθάνεται ὑπεύθυνο τὸν ἑαυτό του μόνο καὶ μόνο ἀπέ-
ναντι τοῦ Θεοῦ, μπορεῖ νὰ ἐκτελεῖ τὴν ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ σὰν ἐντο-
λὴ πού πηγάζει ἀπὸ τὴ συνείδησή του, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ τὴν
ἐκτελεῖ κυριευμένος ἀπὸ τὸ φόβο τῆς τιμωρίας. Στὴ δεύτερη
περίπτωση ὁ παντοδύναμος ἀφέντης εἶναι ἠθικὰ ἀνελεύθερος.
Ὁ φόβος πού κατέχει τοὺς ἰσχυροὺς εἶναι ὡς ἀνθρώπινη ἀδυνα-
μία χειρότερος ἀπὸ τὸ φόβο πού κατέχει τοὺς ἀδύνατους. Ὅταν
λοιπὸν λέμε ὅτι ἡ εὐθύνη ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ εὐθύνη στὴν
ὑπέρτατη λειτουργία της, δὲν ἐννοοῦμε τὴν ἔννοια τῆς εὐθύνης,
ὅπως ὑπάρχει διάχυτη στὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἀλλὰ ἐννοοῦμε
τὴν εὐθύνη ὅπως τὴν ἔζησε, σώζοντας τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ φόβο,
ὁ Ἐσταυρωμένος. Ὁ Θεός, τὸ Ἄπειρο, ἡ συνείδηση, ταυτίζονται
ἔτσι σ' ἓνα χῶρο πού βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ κάθε φόβο, ἀπὸ
κάθε βία, ἀπὸ κάθε σκοπιμότητα, ἀπὸ κάθε συμφέρον.

Ἀφότου ἦρθε στὸν κόσμον ὁ Ἰησοῦς, οἱ μάρτυρες ἀνέβηκαν
ὅλοι γαλήνιοι, μὲ τὸ χαμόγελο στὰ χεῖλη, τὸ Γολγοθᾶ τοῦ μαρ-
τυρίου. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ Σταύρωση τοῦ Ἰησοῦ σημειώνει τὸ με-
γαλύτερο σταθμὸ στὴν ἠθικὴ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς τὴν
ῶρα πού σταυρώθηκε ὁ Ἰησοῦς, ἦταν ἄγνωστος στὴν ἱστορία
ὁ ἀνθρώπινος ἢ σωστότερα ὁ θεῖος τύπος τῶν « μαρτύρων ».
Κανένας δὲν εἶχε θανατωθεῖ ὡς τότε ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὸν ἄν-
θρωπο. Ὁ Προμηθεὺς στὸ βράχο του, ἀπειλώντας τοὺς θεοὺς
καὶ τὰ πάντα, δὲ μοιάζει διόλου νὰ νιώθει τρυφερότητα καὶ
ἀγάπη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Κι' ἂν τοὺς εἶχε εὐεργετήσει, τὸ
εἶχε κάνει, ἀντίθετα, ἀπὸ μεγαλομανία καὶ ὑπεροψία. Ὁ Ἐμπε-
δοκλῆς πού δὲ θανατώθηκε — δὲν « ἐμαρτύρησε » —, ἀλλὰ αὐτὸ

κτόνησε πέφτοντας μέσ' στον κρατήρα της Αϊτνας, ακόμα και για τή σύνθετη συνείδηση του Χαίλντερλιν, που μέσα της πάλευαν αδιάκοπα η Ελλάς και ο Ίησούς, πέθανε έπειδή άπογοητεύθηκε αγαπώντας τον άνθρωπο. Μέσ' στους χιλιάδες που στην Έλληνική ή στη Ρωμαϊκή Ιστορία καταδικάστηκαν σε βίαιο θάνατο δεν ξεχωρίζει ούτε ένας που τὸ γαλήνιο χαμόγελό του και τὸ τρυφερό του βλέμμα νὰ φρόντισε ἢ μνήμη τῶν αἰώνων νὰ τὸ συλλαβει καὶ νὰ τὸ ἀποθανατίσει. Οἱ περισσότεροι, μάλιστα, ὄχι μόνο δεν ἔστρεψαν, πεθαίνοντας, τρυφερό τὸ βλέμμα τους πρὸς τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ εἶχαν κυριευθεῖ ἀπὸ διάθεση ὑβριστική.

Μία μεγάλη ἐξάιρεση σημειώνει, βέβαια, ὁ Σωκράτης. Κι' αὐτὸς ὅμως που ἀπὸ πολλοὺς χαρακτηρίζεται σὰν πρόδρομος τοῦ Ναζωραίου, δεν ἔφτασε ὡς τὸ σημεῖο ν' « ἀγαπήσει » τοὺς ἄνθρώπους, δηλαδή ὡς τὸ σημεῖο ἐκεῖνο που συναίρει τὸ ὕψιστο ὑποκειμενικὸ γεγονός με τὸ ὕψιστο ἀντικειμενικὸ γεγονός τῆς ζωῆς. Ὁ Σωκράτης, στήν κρίσιμη ὥρα του, ὅταν πιά εἶχε φτάσει κι' αὐτὸς στὸ χωριὸ « οὐ τὸ ὄνομα Γεβσημανῆ », ἦταν γαλήνιος, ὑπέροχα γαλήνιος, ὄχι ὅμως τρυφερός. Δείχνοντας μιὰ θαυμαστή ἀδιαφορία ἀπέναντι τῆς ζωῆς, ἐπαινοῦσε τοὺς νόμους. Ἡ « ἀτάραξία » αὐτῆ ἐγινε, ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σωκράτη, τὸ σῆμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου τῶν Στωϊκῶν. Ὁ Ίησούς ὅμως δεν ἔμεινε διόλου « ἀτάραχος ». Ὁ Ίησούς πόνεσε, « ἤρξατο λυπεῖσθαι καὶ ἀδημονεῖν » καὶ εἶπε : « περίλυπος ἐστὶν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου ». Οἱ μεγάλοι στήν Ἀνατολὴ ἀδιαφοροῦσαν γιὰ τὸ θάνατο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, δεν εἶχαν μ' ἄλλα λόγια κανένα αἶσθημα εὐθύνης. Τὸ μεγαλεῖο τους σημειώθηκε στὸ ἱστορικὸ κενό, σ' ἓνα χωρὸ που ἦταν ἠθικὰ ἀδειανός. Γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς δὲ μπορούμε βέβαια νὰ πούμε τὸ ἴδιο, μ' αὐτοὺς ὅμως πῆρε ἡ ζωὴ μιὰ τόσο ἀντικειμενικὴ αὐθυπαρξία, ἐγινε τόσο ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ ψυχὴ (ἀπὸ τὴν ψυχὴ που πονάει καὶ ἀδημονεῖ, που ἀγαπάει καὶ θλίβεται), ὥστε οὔτε κι' αὐτοὺς δὲ μπορούμε νὰ τοὺς πούμε « μάρτυρες ». Οἱ μάρτυρες συναίρουν μέσα τους τὸ θεῖο καὶ τὸ ἀνθρώπινο στοιχείο, ἐνατενίζουν τὴ ζωὴ ἀντικειμενικά, ἀλλὰ καὶ τὴ ζοῦν ὑποκειμενικά, νομοθετοῦν καὶ πάσχουν, ὀδηγοῦν καὶ ἀγαποῦν. Ὅποιος ἀγαπάει δὲ μπορεί νὰ μὴν πονεῖ. Γιὰ νὰ πονᾷ γιὰ τοὺς ἄλλους πρέπει νὰ πονᾷ καὶ γιὰ ὅσα πάσχεις ὁ ἴδιος.

Οἱ μάρτυρες — καὶ μόνον ὑστερ' ἀπὸ τῆ Σπαύρωση τοῦ Ἰησοῦ ὑπάρχουν μάρτυρες στὸν κόσμον — εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἄνθρωποι, εἶναι ὁ τύπος τοῦ ἀνθρώπου ποῦ ἔφτασε στὴν ἀνώτατη συνείδηση τῆς εὐθύνης. Ὁ Σωκράτης ὡς πολίτης τῶν Ἀθηνῶν, νιώθοντας τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἐδραίωση καὶ τὴν ἀδιαιτάρακτη λειτουργία τῶν νόμων τῆς πατρίδας του, προτιμᾷ νὰ πεθάνει παρά νὰ κλονισθεῖ ἐξ αἰτίας του ἡ ἀρχὴ τῆς ὑπακοῆς στοὺς νόμους. Ἡ τέτοια ἔννοια τῆς εὐθύνης εἶναι ἀναμφίδολα πολὺ μεγάλη. Ἀκόμα, ὅμως, μεγαλύτερη εἶναι ἡ ἰδέα τῆς εὐθύνης ποῦ ἐμπνέει τοὺς μάρτυρες. Ἐδῶ βρισκόμαστε, μὲ βάθος τὴν ὑποκειμενικὴ ἀκριβῶς ψυχὴ, μπροστὰ στὴν εὐθύνη ὡς ἀπόλυτο γεγονός καὶ ὄχι μονάχα ὡς πολιτειακὴ ἢ ἠθικὴ σκοπιμότητα. Οἱ μάρτυρες ὡς φίλοι τῶν ἀνθρώπων, νιώθοντας τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἔμπρακτη ἀγάπη τους πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, προτιμοῦν νὰ πεθάνουν, καὶ μάλιστα νὰ « μαρτυρήσουν », παρά νὰ γεννήσουν στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀξία τῆς ἀγάπης.

4.— Ἡ εὐθύνη σὰν ἀπόλυτο γεγονός εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ἀγάπη. Ὁ Παῦλος, στὴν πρώτη πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ του, θεμελιώνει καὶ παιδαγωγικὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ ἀλήθεια ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὴ διδασκαλία καὶ ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ Ἰησοῦ. « Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει· εἴτε δὲ προφητεῖαι, καταργηθῶσονται· εἴτε γλῶσσαι, παύσονται· εἴτε γνώσεις, καταργηθήσεται. Ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν· ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται. . . Nunὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα· μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη».

Ἡ εὐθύνη ἢ συνυφασμένη μὲ τὴν ἀγάπη μ' ἐνώνει μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐτσι ἡ εὐθύνη σὰν ἀπόλυτο γεγονός, δηλαδὴ σὰ γεγονός ἀνεξάρτητο ἀπὸ κάθε φόβο ἢ βία ἢ σκοπιμότητα ἢ συμφέρον, γίνεται μιὰ συγκεκριμένη διαγωγή, μετουσιώνεται σὲ πράξεις. Τὸ ἀπόλυτο γίνεται πρακτικόν. Ἡ ρίζα μέσα μου, βυθισμένη στὸ ἄπειρο καὶ στὸ ἀπόλυτο, στερεώνει τὴν ὑπόστασιν ἑνὸς δέντρου ποῦ τὰ κλαριά του θερμαίνονται ἀπὸ τὸν ἐγκόσμιο ἥλιο καὶ οἱ καρποὶ του προσφέρονται σὰν ἀγαθὰ ἀπτά, ὀρατὰ καὶ προσιτὰ στὴν καθημερινὴ γεύση τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἀπόλυτο καὶ τὸ ἄπειρο, ὅταν τὸ ζοῦμε ἠθικά, δὲν εἶναι διόλου μεταφυσικόν. Εἶναι, ἀντίθετα, φυσικόν, σημερινόν καὶ αὐριανόν,

τῆς κάθε ὥρας καὶ στιγμῆς, ἐλεύθερο ὅμως ἀπὸ τὶς σκοπιμότητες καὶ τὰ συμφέροντα, ἀπὸ τὶς ἀνάγκες καὶ τοὺς φόβους τῆς ὥρας καὶ τῆς στιγμῆς. Τὰ σύνορα, λοιπόν, πού χωρίζουν ὅ,τι εἶναι μέσα μας ἀπ' ὅ,τι εἶναι ἔξω ἀπὸ μᾶς, εἶναι ἀκριδῶς τὸ ἄπειρο καὶ τὸ ἀπόλυτο στὴν ἠθικὴ καὶ πρακτικὴ αὐτὴ σύλληψή τους, ἢ, σωστότερα, ἡ βίωση τῆς εὐθύνης ὡς ἀπόλυτης εὐθύνης, ὡς εὐθύνης πού δὲν προσδιορίζεται οὔτε ἀπὸ τὸ φόβο, οὔτε ἀπὸ τὴ βία, οὔτε ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα, οὔτε ἀπὸ τὸ συμφέρον. Ἡ τέτοια εὐθύνη εἶναι συνυφασμένη μόνο μὲ τὴν ἀγάπη.

5.— Οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι βέβαια τέλειοι. Κι' ὅσοι ἀκόμα ἔχουν « ρίζα » μέσα τους, δὲν ἐκτελοῦν ὅλοι πάντοτε καὶ μόνο τέτοιες πράξεις πού θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὀργανικὰ συνυφασμένες μὲ τὴ ρίζα πού ἔχουν μέσα τους. Δὲν εἶναι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἱκανοὶ νᾶναι μάρτυρες ἢ ἱκανοὶ νᾶναι σὲ κάθε στιγμή τους ἔτοιμοι νὰ « μαρτυρήσουν ». Ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς ἄνθρωπο, μ' ἄλλα λόγια γιὰ τὸν κάθε ἄνθρωπο ἀνάμεσα σὲ γνωστούς καὶ ἄγνωστους, εἶναι ὁ πιὸ ἀκράϊος σταθμὸς στὸ δρόμο πρὸς τὴν αὐταπάρνηση (ἢ πρὸς τὴν ἠθικὴ ἐπικύρωση τοῦ ἑαυτοῦ μας πού σημαίνει τὸ ἴδιο), εἶν' ἓνα τέτοιο κατόρθωμα πού δὲ μπορούμε νὰ ζητᾶμε ἀπὸ τὸν κάθε ἄνθρωπο νὰ τὸ πραγματοποιήσει. Ὁ δρόμος ἔχει κι' ἄλλους προηγούμενους σταθμούς, πιὸ προσιτοὺς στὸν ἄνθρωπο, σταθμοὺς πού ἂν καὶ παρουσιάζουν τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης μας, τὸ αἶσθημα τῆς ἀγάπης μας πρὸς τὸν πλησίον, συνδυασμένο καὶ μὲ σκοπιμότητες, τιμοῦν ὡστόσο καὶ ξεχωρίζουν ἐκείνους πού φτάνουν ἔστω κι' ὡς ἐκεῖ. Οἱ « μάρτυρες » ἦρθαν, βέβαια, ὕστερ' ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ· αὐτοί, ἔχοντας ζωντανὸ τὸ μέγα παράδειγμα μπροστά τους, ξανάζησαν ὅ,τι εἶχε Ἐκεῖνος ζήσει· ἀλλὰ καὶ ὅσοι εἶχαν διαβεῖ τὸ δρόμο τῆς ζωῆς προτοῦ τὰ βήματα Ἐκείνου ἀφίσουν ἐπάνω του τὰ ἔχνη τῆς ἀπόλυτης ἀρετῆς, ἢ καὶ ὅσοι ἦρθαν ἀπὸ τότε ὡς τώρα, χωρὶς νὰ μπορούν νὰ φτάσουν κι' ὡς τὸ ὕψος τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν « μαρτύρων », σημείωσαν καὶ σημειώνουν — ἄλλοι λιγότερο κι' ἄλλοι περισσότερο — σταθμοὺς πού ὅσο κι' ἂν εἶναι σχετικοὶ σταθμοὶ ἀρετῆς, εὐθύνης καὶ ἀγάπης, δὲν ἔρχονται σὲ ἀντίφαση πρὸς τὸν ἀπόλυτο σταθμὸ. Ἐνῶ ἡ λογικὴ φέρνει τὸ ἀπόλυτο σὲ μιὰν ἀγεφύρωτη ἀντίθεση πρὸς τὸ σχετικό, ἡ ἠθικὴ παρουσιάζει τὸ ἀπόλυτο σὰν τὸ ἄθροισμα πολλῶν « σχε

τικῶν» ἀρετῶν καὶ δὲν ἐμφανίζει χάσματα ἀγεφύρωτα στὶς μεταβάσεις ἀπὸ τὰ «σχετικά» στὸ «ἀπόλυτο».

Ἔτσι ἡ εὐθύνη σὰν ἀπόλυτο γεγονός, μ' ἄλλα λόγια ἡ ἀπόλυτη ἀγάπη πρὸς τὸν ἄνθρωπο, πρὸς τὸν «πλησίον» μας, ὅσο «μακριά» μας κι' ἂν βρίσκεται αὐτός, δηλαδή πρὸς τὸν κάθε ἄνθρωπο, ἀκόμα καὶ τὸν πιὸ ἄγνωστο μέσ' στοὺς ἄνθρώπους, δὲ σημαίνει μιὰν ἐπιταγὴν ποὺ ἢ τὴν πραγματοποιεῖς ἢ ἂν δὲν τὸ κάνεις εἶσαι ἀνάξιος ἠθικά. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἄξιοι ποὺ δὲ μποροῦν ἢ δὲν τοὺς δόθηκε ἡ μεγάλη εὐκαιρία τῆς θανάσιμα κρίσιμης ὥρας γιὰ νὰ τὴν πραγματοποιήσουν. Πραγματοποιώντας εἰδικώτερες, στενωτέρες ἐπιταγές, ἀγαπώντας τὸν ὕλικα καὶ τοπικά πλησίον τους, τὸν συγκεκριμένον ἀδερφὸ ἢ φίλον τους, ἐλεύθερα κ' ἔξω ἀπὸ κάθε σκοπιμότητα ἢ βία ἢ συμφέρον, ἐκπληρώνουν ὡστόσο κ' ἔτσι — ἔστω μερικὰ καὶ ὄχι καθολικὰ — τὴν ἀνθρώπινη ἀποστολή τους. Ἡ ἱστορία τοῦ ἠθικοῦ πολιτισμοῦ, γιὰ τὸ δυτικὸ κόσμον εἰδικώτερα τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ, εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἠθικῆς ἐλεύθερης ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου σ' ὅλα τὰ στάδια καὶ τὰ σκαλοπάτια, τὰ χαμηλότερα καὶ τὰ ψηλότερα, τῆς πορείας καὶ τῆς ἀνόδου τῆς.

Ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον μας — καὶ στὴν πιὸ ἀπτή καὶ τοπικὰ περιορισμένη (ἄς ποῦμε : τὴν προχριστιανικὴ) σημασία τῆς ποὺ ἔμεινε κ' ὕστερ' ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ ἢ πιὸ προσιτὴ στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου — εἶναι κι' αὐτὴ μονάχη τῆς ἓνα μεγάλο γεγονός ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ εἶναι ἄνθρωπος, νὰ εἶναι μ' ἄλλα λόγια ὑπεύθυνος ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ γιὰ κάτι ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ ὁποιαδήποτε σκοπιμότητα καὶ μὲ ὁποιοδήποτε συμφέρον. Ὁ Νίτσε ἔπαιξε στὸν «Ζαρατούστρα» του, ὅταν σ' ἓνα ἀπὸ τὰ αἰσθητικὰ ὠραιότερα κεφάλαια εἶπε τίς φράσεις : «Τὸ Ἐσὺ εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὸ Ἐγὼ τὸ Ἐσὺ ἀνακηρύχθηκε ἅγιο, τὸ Ἐγὼ ὁμῶς ὄχι ἀκόμα : γι' αὐτὸ καὶ σπρώχνεται ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὸν πλησίον του. Σὰς συμβουλεύω τάχα ν' ἀγαπᾶτε τὸν πλησίον σας ; Προτιμῶ νὰ σὰς συμβουλεύσω νὰ φεύγετε ἀπὸ τὸν πλησίον σας καὶ ν' ἀγαπᾶτε τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο ». Ὅσο κι' ἂν σώζεται κάπως ἠθικὰ ἡ ρῆσις αὐτὴ μὲ τὴ συμπλήρωση ποὺ βρίσκεται στὸ ἴδιο κεφάλαιο καὶ ποὺ λέει : «οἱ πιὸ ἀπομακρυσμένοι εἰν' ἐκεῖνοι ποὺ πληρώνουν τὴν ἀγάπη σας πρὸς τὸν πλησίον», ἡ βασικὴ σκέψη τοῦ Νίτσε ποὺ ἤθελε νὰ κάνει τὸν Ἀντίχριστο χωρὶς στὸ βάθος νᾶναι τέτοιος

καὶ μάλιστα μόνο καὶ μόνο ἀναποδογυρίζοντας τὶς ρήσεις τοῦ Ἰησοῦ, δὲν παύει νᾶναι ἓνα παιχνίδι, ἓνα θανάσιμο πνευματικὸ παιχνίδι ἐνὸς αὐτοτυραννημένου πνεύματος. Ὁ Ἰησοῦς, μιλώντας γιὰ τὸν «πλησίον», ἐννοοῦσε καὶ τὸν πιὸ ἀπομακρυσμένο, ἐννοοῦσε τὸν καθένα, ἀκόμα καὶ τὸν πιὸ ἄγνωστο. Ἡ ἀντιδικία λοιπὸν τοῦ Νίτσε ἦταν περιττή. Ἀλλὰ κι' ἂν ἀκόμα πάρουμε τὴν ρήση τοῦ Ἰησοῦ ὅπως τὴν πῆρε ὁ Νίτσε, καὶ πάλι ἡ ἀντιδικία εἶναι ἀθέμιτη καὶ ἀστήρικτη. Ὅσο κι' ἂν προσπαθεῖ κι' ἀπ' αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο νὰ σωθεῖ ὁ Νίτσε, κάνοντας τὴν ἀντιδιαστολὴν ἀνάμεσα στὸν «πλησίον» μας καὶ στὸ «φίλο», περιφρονώντας δηλαδὴ τὸν πρῶτο καὶ ὑμνώντας τὸν δεῦτερο, πάλι μένει ἡ θέση του ἀθέμιτη καὶ ἀστήρικτη καὶ κλονίζεται εὐκόλα, ἀλλὰ καὶ κλονίζει τὰ βάρθρα τῆς ζωῆς. Ἡ εὐθύνη μας κι' ἀπέναντι τοῦ ἀδερφοῦ ἢ κι' ἀπέναντι τοῦ ξένου ποὺ τυχαίνει νὰ βρεθεῖ σὲ μιὰ κρίσιμη ὥρα ἐμπρὸς μας, εἶναι ἠθικὰ ἰσοδύναμη μὲ τὴν εὐθύνη μας ἀπέναντι τοῦ φίλου.

6.— Ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὸ νόημα τῆς εὐθύνης τοῦ ἀνθρώπου γιὰ πράξεις ποὺ δὲν τὶς ἐπιβάλλει κανένας νόμος, καμιὰ βία, καμιὰ σκοπιμότητα, κανένα συμφέρον. Πλάϊ στὶς σχέσεις μας πρὸς τὸν ἀφέντη μας ἢ πρὸς τὸν οικονομικὸ συνεταιῖρο μας, πρὸς τὸν ὑφιστάμενο ἢ πρὸς τὸν κομματικὸ ὁμοϊδεάτη μας —, πλάϊ στὶς σχέσεις αὐτὲς καὶ σ' ἄλλες ποὺ ἐκδηλώνονται σὲ πράξεις ὑπαγορευμένες ἀπὸ τὴν βία ἢ τὴν σκοπιμότητα ἢ τὸ συμφέρον, ὑπάρχουν — καὶ ἐξαίρονται κιόλας σ' αὐτὰ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, — οἱ σχέσεις ἐκεῖνες ποὺ εἶναι ἄμεσα ἀνθρώπινες, φαινομενικὰ μάλιστα ἀπόλυτα ἀτομικές, ποὺ ὡστόσο, ἂν καὶ ἀπόλυτα ἀτομικές (δηλαδὴ συνυφασμένες μὲ μιὰ προσωπικὴ εὐθύνη ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε βία ἢ σκοπιμότητα ἢ συμφέρον) εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνες ποὺ θεμελιώνουν τὴν κοινότητα περισσότερο κι' ἀπὸ τοὺς καλύτερους νόμους.

Ἡ πιὸ ἀτομικὴ ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς σχέσεις, ἡ πιὸ ἀτομικὴ, κι' ὡστόσο ἐκείνη ποὺ θεμελιώνει πιὸ πολὺ ἀπὸ κάθε ἄλλη τὴν ἐλεύθερη κοινότητα, εἶναι βέβαια ἡ φιλία. Ἡ λιγότερο ἀτομικὴ (ἄγρια ὅμως στὴν ὑπόστασή της, γιὰτὶ συναίρει τὴ φύση μὲ τὴν καρδιά) εἶναι ἡ συγγένεια. Ἡ πιὸ θαυμαστὴ — ἐκείνη ποὺ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ἔχει συνυφανθεῖ μ' ἓνα μυστήριον — εἶναι ἡ σχέση μὲ τὸν ξένο, μὲ τὸν ἀπόλυτα ἄγνωστο ποὺ χτύ-

πησε, ἔρημος ἢ παραπλανημένος ἢ κατατρεγμένος, τὴν πόρτα μας. Ὁλόκληρη ἡ ἠθικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται στερεωμένη ἐπάνω σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις. Οἱ σχέσεις αὐτὲς προϋποθέτουν τὴν ἠθικὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτό του, ἄς ποῦμε πρὸς τὸν Θεὸν ἢ τὴ συνείδησίν του. Δὲν εἶναι κἄν ἄνθρωπος — ἄνθρωπος οὐσιαστικός, ἐλεύθερος, μὲ αὐτόνομη ψυχὴ καὶ πνεῦμα ἀνεξάρτητο, ἄνθρωπος μὲ « ρίζα » μέσα του — ὅποιος δὲν εἶναι ἄξιος καὶ ἱκανὸς ν' ἀντικειμενοποιήσῃ τὸν ἑαυτό του στὶς τρεῖς βασικὰς κατηγορίας σχέσεων ποὺ ἐνδεικτικὰ προσδιορίσαμε παραπάνω.

Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπλὸ καὶ δὲ χρειάζεται μεγάλη ἀνάλυση καὶ ἐξηγήσεις πολὺπλοκες. Ὅποιος, κάτω ἀπὸ τὴν πίεσιν μιᾶς ἐπιταγῆς ποὺ τὴ θεωρεῖ ἀνώτερη ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐλεύθερη συνείδησίν του, θυσιάσει — καταδώσει καὶ προδώσει — τὸ φίλον του ἢ τὸν ἀδερφὸν του ἢ τὸν ἀδοήγητο καὶ κατατρεγμένον ξένον ποὺ ζήτησε ἄσυλον πλάϊν του, μόνον καὶ μόνον γιὰτὶ δὲν ἀνήκει στὴν ἴδια θρησκείαν ἢ στὸ ἴδιον κόμμα, αὐτὸς παύει νὰ εἶναι ἄνθρωπος στὴν οὐσίαν τοῦ ἑαυτοῦ του, παύει νὰ ἔχει ρίζαν μέσα του. Κι' ἂν τὸ κάνει μόνον ἀπὸ φόβον, εἶναι ἀπλοῦστατα δειλὸς καὶ ἀρνιέται τὸν ἑαυτό του ἀπὸ δειλία. Ἄν ὅμως τὸ κάνει ἀπὸ πεποίθησιν, εἶναι ἀπάνθρωπος, ἔχει δηλαδὴ χάσει τὸν ἑαυτό του χωρὶς ν' ἄχει κἄν τὴ συναίσθησιν ὅτι τὸν ἀρνιέται. Κι' ὅποιος τὸν χάσει τὸν ἑαυτό του σχετικὰ μὲ τὸ φίλον, τὸν ἀδερφὸν ἢ τὸν ξένον, τὸν ἔχει χάσει καὶ σὲ σχέσιν μὲ καθεστὶν ποὺ ὑπάρχει ἢ μποροῦσε νὰ ὑπάρχει μέσα του ἢ μποροῦσε νὰ ἐκδηλωθῇ ὡς ἐλεύθερη πράξις ἢ ὡς ἐλεύθερον δημιούργημα του.

Ὁ βάρβαρος δὲν ἔχει χάσει τὸν ἑαυτό του, γιὰτὶ ἀπλοῦστατα δὲν τὸν ἔχει ἀκόμα βρεῖ. Ὁ βάρβαρος εἶναι ἀπὸ τὴ φύσιν τοῦ βάρβαρου, εἶναι ἀθῶος κι' ὅταν ἀκόμα ἐκτελεῖ πράξεις ποὺ τὶς λέμε ἐμεῖς ἀπάνθρωπες, ψάχνει μάλιστα νὰ βρεῖ τὸν ἑαυτό του, τὸν ψηλαφεῖ. Ὁ ἄνθρωπος, ἀντίθετα, τοῦ αἰῶνα μας ποὺ μέσα στὸ πλαίσιον τοῦ ἐπιστημονικοῦ, τοῦ τεχνικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ πολιτισμοῦ χάνει τὸν ἑαυτό του, αὐτὸς εἶναι βάρβαρος ὄχι ἀπὸ τὴ φύσιν του ἀλλὰ « παρὰ φύσιν », δὲν εἶναι ἀθῶος ἀλλὰ εἶναι ἔνοχος, δὲν εἶναι κἄν « δυνάμει » ἄνθρωπος ὅπως εἶναι ὁ ἄγριος τῆς ζούγκλας.

7.— Ἀγγίσαμε ἔτσι, στὴ συγκεκριμένη ἐπίκαιρον μορφήν του, τὸ μεγάλο πρόβλημα.

Ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχει. Θάπρεπε νὰ εἶναι ὅλα φέματα, θάπρεπε νὰ εἶναι προλήψεις ὅλα ὅσα σημειώθηκαν ὡς τώρα ὡς βήματα τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων καὶ ὡς σταθμοὶ στὴν ἀτέλειωτη ὁδυνήρῃ ἀλλὰ καὶ θαυμαστῇ πορείᾳ τῆς, θάπρεπε νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ μιὰν ἀπόλυτη (μεταφυσικὰ ἀπόλυτη) ἄρνηση γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τὸν ξέραμε ὡς τώρα, δὲν ὑπάρχει, ὅτι θ' ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει ἀκριβῶς πέρ' ἀπὸ ὅσα ὡς τὰ τώρα ξέραμε γι' αὐτόν, κι' ὅτι μ' ἄλλα λόγια ὁ κίνδυνος ποὺ σημειώνεται στὸν αἰῶνα μας καὶ ποὺ πάει νὰ σβύσει τὸν ἄνθρωπο, ὅπως τὸν ξέραμε ὡς τὰ τώρα, δὲν εἶναι κίνδυνος, ἀλλὰ εἶναι σωτηρία, τὸ πρῶτο μάλιστα ξεκίνημα τῆς ἀληθινῆς ἀνθρωπότητος, ἡ αὐγὴ τοῦ κόσμου. Μιὰ τέτοια τοποθέτηση εἶναι τόσο παράλογη ποὺ δὲ μπορεῖ οὔτε ὡς ὑπόθεση, οὔτε κἂν ὡς παιχνίδι τῆς λογικῆς, νὰ σταθεῖ.

Ὁ Ἔνγκελς, τολμηρότερος, δηλαδὴ πιὸ ἐπιπόλαιος ἀπὸ τὸν Μάρξ στὶς διατυπώσεις του (προπάντων σ' ἐκείνες ποὺ δημοσίευσε ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ φίλου του), λέει πῶς μὲ τὴν ἴδρυση τῆς κομμουνιστικῆς κοινωνίας ἀρχίζει ἡ ἀληθινὴ ἀνθρωπότητα, κι' ὅτι ὅλα ὅσα θάχουν σημειωθεῖ ὡς τὴν ἡμέρα ἐκείνη θὰ μποῦν στὴν «προϊστορία» τοῦ ἀνθρώπου. Πραγματικά, ὅμως, ὅλα; Ἐνίωσε τάχα ὁ Ἔνγκελς τί ἔλεγε μιλώντας γιὰ ὅλα; Ἐνίωσε τάχα ὅτι στὰ «ὅλα» ἀνήκουν κ' ἐκεῖνα, τὰ βασικά καὶ αὐτονόητα γιὰ τὴν ὑπόστασι τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἀνάλυσάμε παραπάνω; Ὁ Ἔνγκελς πλανήθηκε. Καὶ ἡ πλάνη του στὸν αἰῶνα μας μετατράπηκε, ὅπως θὰ ἰδοῦμε στὰ ἐπόμενα κεφάλαια, σὲ συνειδητὸ ἔγκλημα, σὲ συνειδητὴ ἀπανθρωπία.

Ὁ ἄνθρωπος, λοιπόν, ὑπάρχει. Καὶ κινδυνεύει στὸν αἰῶνα μας. Κινδυνεύει ἀπὸ τ' ἀπάνθρωπα στοιχεῖα ποὺ μέσ' στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του ἄρχισαν νὰ δροῦν.

8.— Πολλοί, ὕστερ' ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας παγκόσμιον πόλεμον, ἄρχισαν νὰ διαπιστώνουν τὸν κίνδυνον καὶ τὴν κρίσιν. Τὰ σημεῖα ὅμως τοῦ κινδύνου τὰ εἶδαν οἱ περισσότεροι μόνο στὴν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς, εἰδικώτερα τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἀκόμα καὶ σήμερον μιλοῦν καὶ γράφουν ὅσοι συνειδητοποιοῦν κάπως τὸν κίνδυνον γιὰ «κρίσιν τῆς δημοκρατίας», γιὰ «κρίσιν τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ», γιὰ «κρίσιν τῶν ἐλεύθερων θεσμῶν», γιὰ κρίσιν ἔστω τῶν ἀντικειμενικῶν ἠθικῶν βάθρων τῆς κοινωνίας. Στὴν

πραγματικότητα, πρόκειται για την πρώτη μεγάλη κρίση που σημειώνεται μέσ' στην ίδια την υπόσταση του ανθρώπου.

Φυσικό, βέβαια, είναι να εκδηλώνεται ή μεγάλη αυτή κρίση και στην επιφάνεια της ζωής. Ἄφου κινδυνεύει ὁ « ἄνθρωπος », κινδυνεύει βέβαια καὶ ἡ δημοκρατία, κινδυνεύουν οἱ ἐλεύθεροι θεσμοί. Δημοκρατία χωρίς τὸν ἄνθρωπο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει. Τὸ μεγάλο γεγονός τῆς δημοκρατίας δὲν εἶναι ἡ ἐλευθερία ὡς θεσμός, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος ὡς ἠθικὴ συνείδηση. Ἡ ἐλευθερία θάταν ἀδύνατο νὰ θεσπισθεῖ ἀντικειμενικά, ἂν δὲν εἶχε διαμορφωθεῖ προηγουμένως ἡ ἠθικὴ συνείδηση ὡς ὑποκειμενικὴ βίωση τοῦ ἀνθρώπου. Πρὶν κρυσταλλωθεῖ ἡ ἐλεύθερη σχέση τοῦ φίλου πρὸς τὸ φίλο δὲν μπορούσε οὔτε νὰ συλληφθεῖ ἡ σχέση τοῦ πολίτη πρὸς τὸν πολίτη. Ἡ Ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς κοινωνίας, τῆς πολιτείας, ἀνάγεται ὀλόκληρη στὴν ἔννοια τῆς φιλίας. Κι' ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε νωπὴ μπροστὰ στὰ μάτια του τὴν ἐξέλιξη πού ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ φιλία πῆγε στὸν πολίτη καὶ στὴ δημοκρατία. Ὁ κλασικὸς Ἕλληνας ἦταν ἀκόμα ὡς ἄνθρωπος πολὺ περισσότερο φίλος παρὰ πολίτης, πολὺ περισσότερο ὁ ἄπτος καὶ συγκεκριμένος φίλος παρὰ τὸ ἀφηρημένο μέλος τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. Τὰ « Ἠθικά » καὶ τὰ « Πολιτικά » τοῦ Ἀριστοτέλη ἔχουν λίγο ἢ πολὺ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο καὶ συνυφαίνονται μεταξύ τους.

Ἄφου τέτοιος εἶναι ὁ συσχετισμὸς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ δημοκρατία, δικαιολογημένη εἶναι κάθε διαπίστωση σχετικὰ μετὴν κρίση πού περνάει στὶς μέρες μας ἡ δημοκρατία. Στενὴ, ὡστόσο, εἶναι ἡ ὄραση ἐκείνων πού τὴν κρίση αὐτὴ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ τὴ συνδυάσουν μετὴν ἴδια τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ πού νομίζουν ὅτι ἡ κρίση πού σημειώνεται στὴν ἐπιφάνεια τῆς ζωῆς μπορεῖ καὶ ν' ἀντιμετωπισθεῖ μετὴν τεχνικὲς μονάχα μεταβολές καὶ μεταρρυθμίσεις ἐπάνω στὴν ἴδια αὐτὴ τὴν ἐπιφάνεια, τὴν πολιτικὴν, τὴν κοινωνικὴν, τὴν οἰκονομικὴν. Εἶναι πλάνη νὰ νομίζουμε ὅτι μπορεῖ ν' ἀντιμετωπισθεῖ ἔτσι. Ἀκόμα καὶ τὰ συμπτώματα πού χαρακτηρίζουν τὸ μεγάλο κίνδυνο καὶ τὴ μεγάλη κρίση δὲ βρίσκονται πιά μόνο στὴν ἐπιφάνεια καὶ γίνονται ὄρατὰ ἀκόμα καὶ στὸ βάθος. Τὸ βάθος, πού στὴ φυσιολογικὴ του κατάσταση εἶναι ἀόρατο, ὅταν πάσχει γίνεται κι' αὐτὸ αἰσθητό. Εἶναι αἰσθητό, ἄμεσα αἰσθητό στὸν αἰῶνα μας ὅτι ὁ ἄνθρωπος παύει νὰναι ἄνθρωπος, πάει νὰ φύγει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, πάει

να χάσει την ουσιαστική του υπόσταση. Και χρειάζεται κάποιο «θαύμα» για ν' ανασταλεί το κακό. Όχι το θαύμα που δε μπορεί ποτέ να γίνει, αλλά το θαύμα που είναι στο χέρι μας να γίνει. Χρειάζεται το θαύμα της αλήθειας. Πρέπει να γίνουμε όλοι αληθινότεροι άνθρωποι, πρέπει να γίνουν αληθινότεροι προπάντων εκείνοι που έχουν ταχθεί να κυβερνούν. Πρέπει να μάθουν να πονούν και να θυσιάζονται, πρέπει να γίνουν παραδείγματα για το λαό τους, να εμπνεύσουν με το παράδειγμα και, αν είναι ανάγκη, με τη θυσία τους, μιὰ καινούργια πίστη πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Τὴν πίστη αὐτὴ δὲ μπορεῖ νὰ τὴν προκαλέσει ἢ θυσία τοῦ φτωχοῦ πὸς τὸν κάνει μάρτυρα ἢ ἀνάγκη τὴν πίστη πὸς ζητᾶμε θὰ τὴν προκαλέσει μόνον ἢ θυσία τῶν ἰσχυρῶν πὸς θὰ γίνου μάρτυρες ἀπὸ αὐταπάρνηση. Φτάσαμε στὸ ὄριο τῶν καιρῶν. Ὅσοι ἡγοῦνται πρέπει νὰ τὸ καταλάβουν.